

ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

اسٹنٹ پروفیسر پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

سحرش افتخار

پی ایچ ڈی پنجابی ریسرچ سکالر

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

”پرکھ پڑچول“ از عارف عبدالمتمین: تحقیقی، تنقیدی مطالعہ

**(The Book "Parkh Parchol" by Arif Abdul Mateen:
A Critical Review)**

Abstract:

Research and criticism are part and parcel of any literature. There is a dearth of practical criticism in Punjabi language. Arif Abdul Mateen is not only a seasoned critic but also a poet par excellence. His book "Parkh Parchol" contains 34 literary essays which lay down the foundations of literary criticism in Punjabi language. The book highlights important aspects of classical and modern poetry. The critic presents his critical analysis in a quite comprehensible manner. The language and style of the book substantiate the command and observation of the writer. The use of Arabic, Urdu, Persian, English, Hindi and Punjabi words is very impressive while presenting critical ideas. The book can be considered the first milestone in Punjabi literary criticism. This article presents critical analysis of the subject book.

Keywords: Arif Abul Mateen, Parkh Parchol, Literary Criticism, Punjabi Poetry, Classical Poetry, Modern Poetry.

مجموعی معلومات نوں اکٹھیاں کرن داناں علم اے جیہڑا اپنی وسعت پاروں مختلف کھیتراں تے مضموناں وچ وڈیا اے۔ کسے وی شعبے تے موضوع توں متعلق وکھو وکھ طریقیاں تے اصولاں راہیں حاصل ہون والے علم نال ذہن وچ موجود پرتاں نوں کھولن دا آہر کیتا جاندا اے / علم تے معلومات حاصل کرن دا اک ذریعہ تنقید وی اے۔ تنقید توں مراد، جانچنا، پرکھنا، تبصرہ کرنا، کھرے کھوٹے وچ فرق کرنا تے عیب جوئی وغیرہ کرن دے نیں۔

پنجابی زبان تے ادب وچ پرکھ تے کھوج دے حوالے نال اینا کم نہیں ہويا کہ جنا دوجیاں زبانناں دے ادب وچ ہويا پر تھوڑا ہون والا کم وی معیاری تے سلاہن جوگ اے۔ پنجابی وچ تنقیدی ادب رچاون والے اک نقاد عارف عبدالمتمین وی نیں / اوہ اجوکے دور دے سچے شاعر، پارکھ تے پڑچولی نیں۔ عارف ہوریں 1923ء نوں کٹرہ جمیل سنگھ کوچہ وکیلاں امرتسر وچ جے۔ عبدالغفور قریشی اپنی کتاب پنجابی ادب دی کہانی وچ لکھیا اے کہ:

”عارف عبدالمتمین ایہو ادبی ناں اے تے ایہو اصلی۔ والد صاحب کوچہ وکیلاں کٹرہ جمیل سنگھ امرتسر دے خواجہ عبدالحمید تارخ پیدائش یکم مارچ 1923ء تعلیم ایم اے کئی سال توں ایم اے او کالج لاہور وچ پڑھن پڑھان دا دھندہ کر رہے نیں۔“ (1)

عارف عبدالمتمین پاکستان بنن توں بعد لاہور آ گئے تے انجمن ترقی پسند تحریک مصنفین دی مہمہ رکھ دتی ایسے زمانے وچ اوہناں ”ادب لطیف“ (رسالہ) کڈھیا تے ”رسالہ سویر“ دے ایڈیٹر وی رہے ایس توں اڈ پاکستان رائٹر گلڈ دے بنیادی رکن وی رہے۔ عارف عبدالمتمین پہلاں اردو وچ لکھدے سن۔ اوہناں اردو نظم تے نثر دونہواں صنفیاں وچ لکھیا پاکستان بنن مگروں اوہناں اردو دے نال نال پنجابی وچ وی لکھنا شروع کردتا۔ پنجابی وچ اوہناں دیاں ایہہ چار کتاباں چھاپے چڑھیاں:

1- اکلاپے دا مسافر (1972ء) (نظمناں تے کجھ غزلاں)

2- خوشبو دا سفر (1989ء) (غزلاں دا پراگا)

3- امبر تیری چھاں (1992ء) (نعتاں دی چون)

4- پرکھ پڑچول (1979ء) (پنجابی تنقیدی کتاب)

عارف ہوریں چنگی نظم لکھن دے فن توں چنگی طرح جانوسن۔ اوہناں دی زبان بڑی سادہ تے

معیاری اے تے شاعری وچ اکلاپے دا احساس وی اگھڑواں اے۔ آپ 31 جنوری 2001ء نوں امریکہ وچ فوت ہوئے۔

عارف عبدالمتمین اک اُچے شاعر ہون دے نال نال مٹھے تے نگھے نقاد وی نیں۔ اوہناں دی تنقید وچ کڑواہٹ گھٹ تے مٹھاس حدوں دودھ اے کیوں جے اوہ اک حساس طبیعت دے مالک ہون پاروں نفرتاں توں کئی کوہ پراں رہندے سن۔ عارف عبدالمتمین ہوراں دی لکھت ”پرکھ پڑچول“ تنقیدی مجموعیاں تے مضموناں دے حوالے نال بڑی اُچی لکھت اے۔ ایہدے وچ اوہناں ڈوہنگے وچاراں دے نال نال اصولاں دے ہر پہلو تے پکھ نوں سامنے رکھ کے تنقید کیتی پر اوہناں دا مٹھا سبھا ایس لکھت راہیں تنقیدی گھٹ تے تشریحی زیادہ اکھواندا اے۔ انعام الحق جاوید اپنی کتاب ”پنجابی ادب دا ارتقاء“ وچ پرکھ پڑچول بارے دسدے نیں:

”ایہہ اپنی نوعیت دی پہلی کتاب اے جیہدے وچ نویں تے پرانی شاعری بارے نہ صرف اک وڈا ذخیرہ موجود اے بلکہ جیہنوں پڑھدیاں ہوئیاں پنجابی شاعری دیاں بہت ساریاں ریتاں تے روایتاں نکھر کے سامنے آ جاندیاں نیں۔ تصوف تے کلاسیکی شاعری توں اڈ ایہدے وچ نویں لکھن والیاں بارے وی وکھو وکھ مضمون پیش کیتے گئے نیں۔“ (2)

عارف عبدالمتمین ہوراں دا رویہ کیوں جے ہمیش مشفقانہ تے سمجھاون والا رہیا ایس پاروں اوہ ایہناں تنقیدی مضموناں وچ وڈے استاد واگوں سمجھاون لگ جانے نیں۔ پرکھ پڑچول 411 صفیاں اتے کھلری لکھت اے جیہڑی جدید ناشرین اردو بازار لاہور ولوں 1979ء وچ چھپی۔ ایہدے وچ 34 پٹیاں نیں جنہاں وچ 31 شاعراں تے اوہناں دے کلام تے تنقید کیتی گئی اے۔ اک مضمون ”پنجابی صوفیانہ شاعری، پس منظر پیش منظر“ اے جد کہ ہاشم شاہ تے سلیم کاشتر بارے دو مضمون شامل کیتے گئے نیں۔ مجموعی طور تے ایس کتاب نوں چار حصیاں وچ ونڈیا گیا اے:

پہلا حصہ: پنجابی صوفیانہ شاعری، پس منظر پیش منظر

دو جا حصہ: ایہدے وچ بابا فرید، شاہ حسین، سلطان باہو، بابا بلھے شاہ، علی حیدر،

ہاشم شاہ، خواجہ غلام فرید ورگے 7 کلاسیکی شاعراں بارے 8 مضموناں

نوں شامل کیتا گیا اے۔ ہاشم شاہ بارے دو مضمون لکھے گئے نیں۔

تیجا حصہ: ایس وچ اُستاد کرم، مولا بخش کشتہ، پیر فضل گجراتی، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، حکیم ناصر یعنی شیخ شاعران دا تنقیدی ویروا کیتا گیا اے۔

چوتھا حصہ: کتاب دے ایس حصے وچ شریف کنجاہی، قیوم، نظر، احمد راہی، باقی صدیقی، ڈاکٹر رشید انور، سلیم کاشر، رؤف شیخ، منیر نیازی، نجم حسین سید، بشیر منذر، اقبال صلاح الدین، حفیظ تائب، اکبر کاظمی، منظور وزیر آبادی، اعزاز احمد آذر، راشد حسن رانا، یونس احقر، اجمل وجیہہ، شاپین نازی یعنی 19 شاعران بارے 20 مضمون لکھے گئے نیں۔ سلیم کاشر بارے دو مضمون لکھے گئے نیں۔ ایس کتاب دا دیاچہ نازش کاشمیری (1970ء) ”پنجابی تنقید دا پہلا سنگ میل“ دے سرنوایں پٹھ لکھیا اے۔ عارف عبدالمتین ہوراں دی لکھت ”پرکھ پڑچول“ دے چاراں حصیاں نوں اک اک کر کے تنقیدی تے تحقیقی حوالے نال پرکھنا ات ضروری اے۔

پرکھ پڑچول دا پہلا حصہ:

ایس کتاب دا پہلا حصہ ”پنجابی صوفیانہ شاعری“ پس منظر تے پیش منظر“ اے ایہہ مضمون ”پرکھ پڑچول“ دا طویل ترین مضمون اے۔ ایہدے وچ عارف عبدالمتین ہوراں تصوف دے پس منظر تے پیش منظر بارے بھرویں بحث کیتی اے۔ تصوف دی حقیقت تے روایت نوں کھلے ڈھلے طریقے نال انسانی تناظر وچ دیکھن دا جتن کیتا اے۔ اوہناں ”صوفی ازم“ دی گل کرن توں پہلاں ہندو ازم تے یونانی فلسفہ احدیت بارے دسیا اے فیر مسلمان صوفیاں دے تصور تے وچاراں نال وحدت الوجود نوں مختلف ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ عارف عبدالمتین تصوف بارے تاریخی ویروا پیش کر کے اوہناں سارے من گھڑت نظریات توں اپنا پلہ بچاون وچ پوری طرح کامیاب رہے جہاں دے تحت اسلامی تصوف نوں بھگتی، ویدانیت، عیسائی یاں یہودی تصوف دے سومیاں وچوں پھٹن والی اک کرن آکھیا جاندا سی۔ عارف ہوراں ایہدے لئی کئی مغربی مفکراں دے حوالے وی دتے نیں۔

عارف ہوراں ایس مضمون وچ ایہہ دس دی وی کوشش کیتی کہ سرائیت تے تصوف دو وکھو وکھ نظریے نیں۔ سرائیت دا مطلب اے ذات واحد نال براہ راست تعلق قائم کر لینا۔ ایہدے مقابلے وچ

اسلامی تصوف کتاب تے سنت نال رابطہ نہایت ضروری قرار دیدا اے فیرای رب تعالیٰ دے نال تعلق قائم کیتا جاسکدا اے۔ عارف ہوراں ایس مضمون وچ دوجی گل جیہڑی ثابت کیتی اوہ ایہہ اے پئی پنجابی دے صوفی شاعراں دا تصوف صرف نظریاتی تصوف نہیں سگوں عملی تصوف سی۔ اوہناں انسانیت تے مذہب دے ہمہ گیر اصولاں وچوں جو کجھ اخذ کیتا اوہنوں اپنی حیاتی دا مکمل تے گوڑھا حصہ بنا کے پیش کر دتا، ایہہ اصول کیوں جے ہمہ گیر نہیں ایس لئی سارے صوفی شاعراں دے کلام وچ یکسانیت موجود اے جیہنے مکمل طور تے اپنا تاثر قائم رکھیا ہو یا اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک نے ایس مضمون بارے اپنے وچارنچ دے نیں کہ:

”ایس حصے دے ات شروع وچ تصوف، اسلامی تصوف، غیر اسلامی تصوف، مقامی تصوف، تے مجموعی طور تے پنجابی تصوف دا ویرا پایا گیا اے جدوں کے دوجے حصے وچ ایس تصوف دے حوالے نال ساڈے نمائندہ صوفی شاعراں نوں اوہناں دے کلام راہیں پیش کر کے عملی تنقید دا حق ادا کر دیاں اپنے ایس تھیسس نوں ثابت کیتا اے۔“ (3)

ایس مضمون دا اک کچھ ایہہ وی اے کہ تصوف جیہڑا صوفی شاعراں نے اپنایا اوہ صرف اوہناں تیکر ای محدود نہیں سگوں اوہدی روح عالمگیر تے ہمہ گیر ہون پاروں ایہہ سفر ہر دور وچ ہر صوفی دے کلام اتے پیا تے آج دے دور دے نویں شاعر دی پرانے دور دے صوفی شاعراں توں ودھیر حد تک متاثر نظر آوندے نیں۔ عارف ہوریں اپنے ایس مضمون وچ ایہہ دسنا چاہندے نیں کہ آج دی پنجابی شاعری وی پرانے صوفی شاعر دی ریت تے سبھا دی پیروکار دس دی اے۔ ایہہ مضمون پنجابی تنقید وچ یقیناً اپنے انداز دا پہلا مضمون اے جہدے وچ تصوف دے مختلف پکھاں تے پرتاں نوں علمی ادبی تحریکاں وچ رلیا ملیا ثابت کیتا گیا اے۔ ایس چانن وچ قاری اپنے ہمعصر شاعراں دے کلام دیاں کئی نفسیاتی تے فلسفیانہ الجھناں دا ویرا آسانی نال کر سکدا اے۔ ایس مضمون نوں پرکھ پڑچول دا دیباچہ وی آکھیا جاسکدا اے جیہدے مطالعہ نال اگلے مضموناں نوں سمجھن وچ آسانی ہو جاندی اے۔

”پرکھ پڑچول“ دا دوجا حصہ:

کتاب دے دوجے حصے وچ عارف عبدالمبین ہوراں ست پنجابی صوفی شاعراں بارے اٹھ مضمون شامل کیتے نیں۔ ایہناں شاعراں وچ بابا فرید، شاہ حسین، سلطان باہو، بلھے شاہ، علی حیدر، سید

ہاشم شاہ تے خواجہ غلام فرید شامل نیں۔ ایہدے وچ ہاشم شاہ ہوراں بارے دو مضمون شامل نیں۔ اک اوہناں دے قصہ سہتی دے حوالے نال تے دو جا بھر تے وچھوڑے دے راگ الاپن والے شاعر دے حوالے نال لکھیا گیا۔ عارف ہوراں پرکھ پڑچول دے ایس حصے وچ پنجابی دے صوفی تے کلاسیکل شاعراں بارے تنقیدی مضمون نہیں لکھے سگوں اوہناں دا تعارف پیش کیتا اے۔ اوہناں ہر مضمون وچ شاعر دے حالات تاریخی حوالیاں نال پیش کیتے نیں تے تصوف دیاں اصطلاحواں دے نال نال محرک تحریکاں دا کھوج وی لایا اے جیہڑیاں صوفی شاعراں دے دور تے کلام نال تعلق رکھدیاں نیں۔ عارف عبدالمبین ہوراں کتاب دے ایس حصے وچ بابا فرید نوں شریعت پسند صوفی آکھدیاں دیاں اے کہ اوہناں ریاضت تے مجاہدے دیاں جیہڑیاں منزلاں طے کیتیاں اوہناں نوں شریعت تے طریقے دے حوالے نال بابا جی دے تصوف دی بنیاد قرار دتا جاسکدا اے۔ عارف ہوراں بابا فرید توں بعد شاہ حسین ہوراں نوں عوامی شاعر آکھیا اے تے اوہناں دی شاعری دے عوامی رنگ، عوامی علامتاں، عوامی زبان تے بیان دا اظہار کھل کے پیش کیتا اے۔ ڈاکٹر سید اختر جعفری اپنی کتاب ”نویں زاویے“ وچ عارف عبدالمبین دے شاہ حسین بارے وچاراں دی تشریح انج کیتی اے:

”عارف عبدالمبین ہوراں شاہ حسین دی صوفیانہ شاعری وچوں عوامی رنگ لہھیا اے جیہڑا اڄ توڑیں ساڈیاں نظراں توں اوہلے سی کیوں جے اسیں جاندے ساں پئی شاہ حسین دی شاعری وچ علامتاں، تصوف دے مضمون، نیک عملاں دی تلقین، عاجزی، حیاتی دا عارضی تے فانی ہونتا ہور دکھ درد موجود نیں پر عارف ہوراں شاہ حسین دی شاعری دے ڈونگے مطالعے تے گوہ کرن مگروں ایہہ نکتہ کڈھیا اے پئی اوہناں دی شاعری وچ اوہناں دے اپنے دور دا لوک وسیا، عوام دے جذبے، سدھراں، فکر تے احساس، عوام دی زبان تے عوام دے دماغاں وچ تہذیبی نکھار پیدا کرن دا جتن موجود اے ایس پاروں اوہناں نوں عامی شاعر آکھنا غلط نہیں۔“ (4)

عارف ہوراں انج ای ایس مضمون وچ سلطان باہو، بلھے شاہ، علی حیدر ملتان، ہاشم شاہ دی سسی تے اوہناں دے کلام دا تنقیدی تجزیہ کیتا اے جد کہ خواجہ غلام فرید نوں ابن العربی دے فلسفے وحدت

الوجود دا زبردست مبلغ قرار دتا اے، اپنی ایس گل نوں ثابت کرن لئی اوہناں خواجہ غلام فرید دے کلام وچوں ودھیر حوالے دی دتے نیں۔ اوہناں بلھے شاہ نوں انسانی روح دی پکار دسیا اے، اوہناں دا پیغام توحید دا پیغام اے تے شاعری ساڈے دماغ دی تھاں دل نوں ہتھ پاندی اے۔

انج ای علی حیدر ملتانی دی شاعری بارے لکھیا اے کہ اوہ اسلامی تبلیغ دی مقصدیت نوں ابھاردی تے انسان دے وچاراں دی نشوونما وی کردی اے۔ اوہناں ایس توں اڈ ہاشم شاہ دی لکھت ”سسی پنوں“ بارے ایہہ کھوج کیتی کہ ایہہ مجازی نہیں سگوں عشق حقیقی دی کہانی اے تے اوہناں سسی دی فارم نوں دوہڑا آکھیا اے، ہاشم شاہ ہوراں نوں اگلے مضمون وچ ہجرتے وچھوڑے دے راگ الاپن والا آکھ کے ایہہ تجزیہ کیتا کہ ہاشم شاہ دے دوہڑیاں وچ عشق دے نال نال ہجرتے فراق دا درد وی ودھیر ملدا اے۔ عارف عبدالمتمین ہوراں ایہناں سارے کلاسیکی صوفی شاعراں دے کلام وچوں اوہناں دی شاعری دیاں نویاں جہتاں، حقیقتاں نوں لہھیا تے پنجابی دے ہر صوفی شاعر دا کھرا رویہ اک علامت دسیا۔

”پرکھ پڑچول“ دا تجما حصہ:

پرکھ پڑچول دے نتیجے حصے وچ عارف ہوراں پنجابی ادب دے عبوری دور دے اوہناں پنج سرکڈھویں شاعراں دے فن تے فکر دا بھرداں تجزیہ پیش کیتا جیہڑے پنجابی دی کلاسیکی شاعری دے تے اجو کے دور دے نویں شاعراں دے وچکار پل دی حیثیت رکھدے نیں۔ کیوں جے اوہناں شاعراں دی شاعری دا اک پہلے کلاسیکی شاعری نال تے دوجا پہلے نویں شاعراں نال جڑیا ہویا اے۔ اوہناں پنج شاعراں وچ اُستاد کرم، مولا بخش کشتہ، پیر فضل گجراتی، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر تے حکیم ناصر شامل نیں۔ عصمت اللہ زاہد کلاسیکی شاعراں بارے عارف دے وچاراں نوں انج دسیا اے:

”کلاسیکی تے جدید دور دے وچکار لے سمے دے شاعراں دے کلام

نوں پرکھدیاں ہویا ایہناں نوں سنگم دے شاعر آکھیا گیا اے کیوں جے

ایہناں شاعراں دا تعلق اک پاسے تے پنجابی ادب دی کلاسیکی روایت

نال اے تے دوجا تعلق جدید دور دے آغاز نال اے، ایہناں شاعراں

نے پرانے رنگ نوں وی قائم رکھیا تے جدت نوں وی اپناون دی

کوشش کیتی۔“ (5)

ایس مضمون وچ عارف ہوراں استاد کرم امرتسری نوں بزرگ ترین شاعر دا لقب دتا اے۔ ایسے طرح فقیر محمد فقیر ہوراں نوں حرکت تے عمل دا شاعر قرار دتا اے۔ عارف ہوراں پیر فضل نوں عاشقانہ لہجے دا نویکا شاعر آکھن ویلے اوہناں دی غزل دے اوس کچھ تے نظر رکھی جیہڑا حافظ شیرازی دے فکری کچھ نال سانجھ رکھدا اے۔ حکیم ناصر دی شاعری بارے دیا کہ اوہناں دیاں غزلاں وچ دریا ورگی روانی تے سہ دیاں قدراں دے حوالے ودھیر موجود نیں۔ ایس مضمون دے ایس حصے وچ شامل کیتے گئے شاعر نہ صرف اپنے رنگ وچ منفرد استاد نیں سگوں اپنے اپنے میدان دے کامیاب شہسوار وی نیں۔ عارف ہوراں ایہناں عبوری دور دے شاعراں دی امتیازی صفت دے حوالے نال سارے کلام دا تنقیدی ویروا پیش کرن دے نال نال اوہناں دے کلام دیاں ہور وصفات تے خوبیاں نوں وی اجاگر کرن دا سربندھ کیتا اے۔ عارف ہوراں شاعراں دی زمانی ترتیب دا خاص خیال رکھیا اے۔ اوہناں دے تنقیدی ویروے نال پنجابی ادب دے ایس عبوری دور دی تاریخ وی اپنے سارے حالات تے واقعات دے تناظر وچ ساڈے سامنے نثر جاندی اے۔ ایس دور وچ تخلیقی سطح تے ہون والیاں تبدیلیاں بارے وی آگاہی مل جاندی اے۔ اسلم رانا لعلی دی پنڈ وچ موجود اپنے مضمون ”پرکھ پڑچول اتے اک جھات“ وچ دسیا اے کہ:

”عارف عبدالمتمین ہوراں عبوری دور دے پنجابی شاعراں نوں منتخب کر کے اوہناں دے فن تے فکر دا جائزہ لیا اے تے ایہناں پنجابی شاعراں دے ناں اتفاقی طور تے سامنے نہیں آ جاندے، انج لگدا اے کہ عارف ہوراں ایہناں نوں ایس لئی چنیا اے کہ اوہ ایہناں تحریکاں دے علمبردار نیں جیہڑیاں نویں شاعری تے پرانی شاعری دے وچکارلی کڑی دا درجہ رکھدیاں نیں۔“ (6)

”پرکھ پڑچول“ دا چوتھا حصہ:

پرکھ پڑچول دا چوتھا حصہ اجو کے دور دے شاعراں اتے مشتمل اے۔ ایہدے وچ شریف کنجاہی ہوراں توں لے کے شاہین نازلی تیکر 19 شاعر شامل نیں۔ جیہناں وچ شریف کنجاہی، قیوم نظر، احمد راہی، باقی صدیقی، ڈاکٹر رشید انور، سلیم کاشر (دو مضمون) رؤف شیخ، منیر نیازی، نجم حسین سید، بشیر مندر، اقبال صلاح الدین، حفیظ تائب، اکبر کاظمی، منظور وزیر آبادی، اعزاز احمد آزر، راشد حسن رانا،

پولس احقر، اجمل وجیہہ تے شاہین نازی شامل نیں۔ عارف عبدالمتمین ہوراں اجو کے سسے دے شاعراں اتے ودھیر توجہ دتی اے۔ ایہناں سارے شاعراں دا تنقیدی تجزیہ تے جائزہ نویکے ڈھنگ نال پیش کیتا پر مضمون دے ایس حصے دا ویروا کرن توں پہلاں ایہہ گل گوہ گوچری اے کہ ایہہ سارے شاعر عارف ہوراں دے ہم عصر وی نیں تے کجھ اوہناں توں نکلے (جونیر) وی نیں۔ ہم عصر اں بارے لکھنا تے اپنی رائے دا اظہار کرنا ڈاڈھا اوکھا کم اے۔ ہم عصر اں بارے لکھنا اک پاسے صرف اوہناں بارے شخصی معلومات اکٹھیاں کرن تے مواد حاصل کرن تیکر سوکھا کم اے پر اصل وچ نقاد وی اک گوشت پوست دا انسان اے، اوہ دوجے لکھاریاں وانگوں جذبات تے احساسات دی دولت نال مالا مال اے ایس لئی ہم عصر فنکاراں بارے اوہدی ذاتی پسند ناپسند، لکھاری نال اوہدے تعلقات، دوستی، دشمنی دی تھاں اوس نوں غیر جانبدارانہ رویہ اختیار کرنا پیندا اے۔ ایجیے حالات وچ ہم عصر اں بارے تنقیص یا محض تنقید کرنا ای دل گردے دا کم اے پر عارف عبدالمتمین ہوراں دا تنقیدی خاصہ اے کہ اوہناں نے ایہناں سمکالی شاعراں نوں معروضی مطالعے دا موضوع بنا دتا، اوہناں اتھے وی ہر شعر وچ اوہدی بنیادی فنی خصوصیت، جذباتی رویے، تے ماحول توں متعلق اوہدے ردعمل نوں سامنے رکھدیاں اوہدی انفرادیت دا اک نقش ابھارن دی کامیاب کوشش کیتی اے۔ اوہناں واضح تے مکمل پرکھ کر کے سارے شاعراں نوں اک خاص لقب نال نوازا اے۔ ایہہ لقب گویا اوہدے فن شخصیت تے حیاتی دا اعلامیہ بن گیا اے۔

نویں شاعری دے جائزے وچ عارف ہوراں جیہڑی نویکلی سوچ دا واہدا کیتا اوہنے لکھاریاں دے فن نوں بیان کردیاں اوہدی شخصیت دے سارے پکھاں نوں اک نکھار عطا کر دتی اے۔ اوہناں شریف کنبجیہی نوں نرول تے صحت مند نظریات دی فنی تصویراں الیکن والا شاعر قرار دتا اے۔ انج ای ترجمین (احمد راہی) نوں عورت دی مظلومات دا شعری پراگہ آکھ کے اوہناں دے درداں تے مظلومیت دا نمائندہ شاعر آکھیا اے، باقی صدیقی نوں عارف ہوراں پینڈو رتھل تے پیار دا شاعر آکھیا۔ انج ڈاکٹر رشید انور دی کتاب ”یاداں“ بارے گل کردیاں اوہنوں انسان دے طبقاتی شعور دا عارف آکھیا اے۔ تے دسیا پئی رشید ہوراں دنیا دی اوچائی نیویائی دا ویروا بھرواں کیتا اے۔ انج سلیم کاشر بارے دو مضمون لکھے نیں جیہناں وچ اوہناں نوں نویں شاعری دا سب توں اچا نمائندہ تے صحت مند سوچاں دا حامل وی قرار دتا اے۔ جد کہ رؤف شیخ ہوراں نوں اجو کے انسانی تے معاشرتی شعور دی ترجمانی کرن والا دسیا اے۔ منیر نیازی ہوراں نوں عارف نے پنجابی شاعری وچ ڈر، خوف تے

نرگسیت دا شاعر مٹھیا اے۔ نجم حسین سید دے مجموعہ کلام ”رت دے کم“ دا ویروا کر کے دسیا پئی اوہناں نویں پرانی نسل دے مسائل نوں نکھیر دیا اے۔ بشیر مندر بارے تبصرہ کر دے لکھیا اے کہ اوہ بصیرت تے بصارت دے امتزاج نال شاعری کرن والا شاعر اے ایس واسطے اوہدی شاعری انسان دوست شاعری اے۔ عارف ”بار دی سار“ دے حوالے نال اقبال صلاح الدین نوں چارہ ساز تے نمکسار مٹھیا اے۔ انج امی حفیظ تائب ہوراں دیاں غزلاں نوں پرکھ کے اوہناں نوں نویاں نویاں راہواں دا پاندھی دسیا اے کہ اوہ بڑی ہمت تے حوصلے نال اگے ودھ رہیا اے۔ ناسازگار حالات دے باوجود مایوسی دے نیڑے نہیں آؤن دیندا۔ اکبر کاظمی نوں ویلے دی مصوری کرن والا، منظور وزیر آبادی نوں پنجابی دا آدرش پرست شاعر، اعزاز احمد آزر نوں سچائی دے مختلف روئیاں دا نمائندہ تے راشد حسن رانا نوں فطرت نوں پسند کر کے اوہدی ترجمانی کرن والا شاعر آکھیا اے۔ یونس احقر نوں قدراں تے بحراں دا نمائندہ جد کے اجمل وجیہہ نوں اوہدی کتاب ”چادر زخماں دے“ دے حوالے نال بھولپنے سیانف تے بھجوج دا شاعر دسیا اے۔ انج امی اخیر تے شاہین نازلی دی شاعری نوں نرم تے ہولا بُکھا آکھ کے اپنے نویکلے تنقیدی انداز نوں ساہمنے لیاندا اے۔

عارف عبدالمتمین ہوراں دسیا اے کہ شاعر بھانویں اجو کے سسے والے ہون یاں پرانے اوہناں صوفیانہ روایت دا پلہ نہیں چھڈیا تے صوفیانہ شاعری دی ایہہ شناخت صدیاں توں ٹردی چلی آ رہی اے۔ سید اختر جعفری اپنی لکھت ”نویں زاویے“ وچ اپنے وچار دسدے نیں کہ:

”عارف عبدالمتمین نے اجو کے دور دے ایہناں شاعراں دے کلام وچ

پنجابی صوفیانہ شاعری دی ریت دے اوہ رشتے لہن دی کوشش کیتی

اے جیہڑی صدیاں توں ساڈی شاعری دا املا سرمایہ لگے آ رہے نیں،

عارف ہوراں دا خیال اے پئی پنجابی صوفیانہ شاعری دی ایہہ ریت

حالے توڑی ختم نہیں ہوئی سگوں کسے نہ کسے روپ وچ اوہ اج وی

ساڈی پنجابی نظم وچ موجود اے۔“ (7)

ویکھیا جاوے تے عارف ہوراں دے ایس مضمون وچ اوہناں دے تاریخی شعور دا وی انج پتہ لگدا اے کہ اوہناں شاعراں نوں روایتی تنقیدی انداز نال پرکھن دی تھاں شعوری انداز نال پرکھیا۔ عارف ہوراں شاعراں دی شخصیت تے اوہناں دے اکھراں وچ لکے اوس انداز نوں الکیا جس توں

عام قاری ناواقف سن۔ عارف ہوراں جنہاں اصولاں تے قاعدیاں تے اجو کے شاعراں نوں پرکھیا اوہ اصول وی اوہناں دی شاعری وچوں ای لہجہ کے اپنی تنقید نوں جامع، مدلل تے مضبوط بنا دتا۔ ڈاکٹر محمد اسلم رانا ”لعلوں دی پنڈ“ وچ شامل اپنے مضمون وچ دسیا اے کہ:

”ایہناں نویاں شاعراں دے مطالعے وچ عارف عبدالمتمین ہوراں نے اپنی نویکلی سوچ دا بھرواں اظہار کیتا اے تے کسے شاعراں روایتی تنقید دے حوالے نال نہیں پرکھیا اوہناں ہر شاعر نوں ایس طرح پرکھیا اے کہ اوہ دے فن وچ اوہ دے شعور دے اوس شررونوں وکھریاں کرن دی کوشش کیتی اے جیہدے پر توں وچ اوہدی شخصیت تے فن ادب وچ اپنے مقام نوں متعین کر دے نیں۔“ (8)

عارف عبدالمتمین اک ٹھنڈے تے مٹھے سبھا دے مالک سن اوہناں دے قلم دا ایہہ کمال اے پئی اوہناں عاجزی تے انکساری دا ثبوت دیندیاں ہر نکلے شاعر نوں وی ایس انداز نال پرکھیا پئی اوس دے کلام وچوں نویاں خوبیاں تے جہتاں نظریں پیاں۔ ایہہ عارف ہوراں دی اخلاقیانہ برتری دا وی ثبوت اے کہ اپنے توں بعد آؤن والے شاعراں دی وی حوصلہ افزائی کر گئے نیں۔ عصمت اللہ زاہد اپنی کتاب ”ادب سمندر“ وچ دسدے نیں کہ:

”اوہناں دی تنقید دی اک ایہہ خوبی وی اے کہ اوہ چھوٹے توں چھوٹے شاعر دے کلام وچوں اجیہیاں خوبیاں تے حسن تلاش کر لیندے نیں تے فیروہناں نوں ایس طریقے نال متعارف کرواندے نیں کہ اوہ شاعر ویکھدیاں ویکھدیاں چنگا بھلا قد کاٹھ والا بن جاندا اے۔“ (9)

کتاب دے ایس حصے دا ویروا کر کے اسیں آکھ سکے آں کہ عارف عبدالمتمین ہوراں سارے اجو کے شاعراں نوں اپنی نویں تے نویکلی تنقید دی اکھ نال پرکھ کے اوہناں نوں اک اچا مقام دیون دا سربندہ کیتا تے پڑھن والیاں دے نال نال شاعراں واسطے وی نویاں راہواں دی نیہہ رکھ دتی اے۔

”پرکھ پڑچول“ دی زبان تے اسلوب:

عارف عبدالمتمین ہوراں دا ایہہ پراگہ اوہناں دے ڈوہنگے تنقیدی شعور دا منہ بولدا ثبوت اے جیہوں پڑھن توں بعد کسے قسم دی نفسیاتی الجھن، اختلاف رائے یا جھول وکھالی نہیں دیندا پئی پڑھن والا

اکتا جاوے یا بے زاری دا اظہار کرے۔ سگوں ایس کتاب دے ہر پنے تے اک نویں دریافت، پڑھن والے دی دلچسپی نوں تجسس تے لطف وچ جکڑے رکھدی اے۔ جے ایس کتاب دے کھلار نوں دیکھیے تاں پنجابی ادب وچ کوئی ہور تنقیدی کتاب ایہدا مقابلہ کردی نہیں دسدی۔ عارف عبدالمتمین ہوراں دا اسلوب انفرادی تے وکھرا اے اوہ کسے وی فن پارے اتے تنقید کرن توں پہلاں معروضی تمہید بندھدے نیں اوہناں معروضیاں دے چائن وچ عارف ہوراں نے اپنے تنقیدی عمل نوں اگے ودھایا۔ عارف عبدالمتمین ہوراں دی ایہہ لکھت پڑھ کے اک گل جیہڑی بے حد متاثر کردی اے اوہ اوہناں دی منصوبہ بندی اے، اوہناں 31 شاعراں تے 33 مضموناں دا صرف تنقیدی ویروا نہیں دتا سگوں اوہناں باقاعدہ منصوبہ بندی دے نال پنجابی دے کلاسیکی، نیم کلاسیکی تے جدید شاعراں نوں ساہمنے لیاند تاں جے طالب علماں، دانشوراں نوں شاعراں دے نال اوہناں دی تاریخی تے زمانی ترتیب بارے وی آگاہی ہو سکے۔ اسلم رانا ”حرف حقیقت“ وچ دسیا اے کہ:

”عارف عبدالمتمین ہوراں دا نثری اسلوب نہ صرف Readable اے

سگوں تنقید دا ایہہ اسلوب بہت حد تک تخلیقی نثر دا اروپ دھار لیندا اے

ایہدے نال ای عارف ہوراں دے تنقیدی شعور دی پختگی، گہرائی تے

اوہناں دی سوچ دے نویں نویں انداز پرکھ پڑچول نوں پنجابی دے

تنقیدی روپ وچ اک بڑا اچا مقام بخش دے ضامن نیں۔“ (10)

پرکھ پڑچول دی جتھوں تیک زبان تے بیان دا تعلق اے عارف ہوراں سدھی سادی تے مٹھی زبان ورتی اے۔ ایہدے نال ای اوہناں عربی، فارسی، اردو، ہندی تے انگریزی لفظاں دا وی ورتاوا سچاں تے موقع محل موجب کیتا اے۔ دو جیاں زباناں دے لفظاں دا ورتاوا اوہناں نے رعب جھاڑن تے علمی قابلیت دے ثبوت واسطے نہیں کیتا سگوں عارف ہوراں دی زبان وچ ایہہ لفظ لاشعوری تے اوہناں دے ڈونگھے ادبی مطالعے پاروں شامل نیں۔ سید اختر جعفری پرکھ پڑچول دی زبان بارے انج لکھیا اے کہ:

عارف عبدالمتمین ہوراں اپنے تنقیدی مضموناں وچ سادہ، آسان تے

عام فہم زبان ورتدے نیں اوہناں دی زبان وچ نرمی، لہجے دی مٹھاس

تے خلوص مکمل حد تک موجود ہوندا اے اوہناں دے جملے نکلے نکلے

کٹیلے تے سچیلے ہوندے نیں جیہڑے لفظاں دی بندش دے نال نال
زبان دا بھرواں تاثر قائم کردے نیں۔ اردو، فارسی تے انگریزی دے
لفظ مناسب تھاں ایس طرحاں استعمال کردے نیں جیویں مندری وچ
تھیوا جڑیا ہوندا اے۔“ (11)

عارف عبدالمیتین ہوراں دا لہجہ کئی تھاواں تے استادانہ دسدا اے جدوں اوہ تاریخ دا مڈھ
بجھدے نیں تے انج لکدا اے کہ طالب علماں نوں سمجھا رہے ہوں۔ عارف ہوراں زبان دے نال
نال جملے وی سادہ تے نکلے نکلے ورتے تے اجیہا منطقی انداز ورتیا پئی انج چایدا اے جیویں اسیں اوہناں
دے نال براہ راست مخاطب آں۔ کیوں جے اوہ اک اُچ پدھر دے شاعر وی نیں ایس پاروں اوہناں
کدھرے تخلیقی نثر دا روپ وٹا کے اپنے ادبی ذوق دی تسکین دا سر بندھ کیتا اے۔ عارف ہوراں ایس
کتاب نوں لکھدیاں تشریحی، تاثراتی تنقید دے اسلوب نوں ورتیا اے۔ پرکھ سوچھواناں موجب پرکھ
پڑچول دی تنقید ہمدردانہ تے نرم تنقید اے۔ ایہدی وجہ عارف ہوراں دا شخصی پہلو، مثبت انداز تے
ہمدردانہ سمجھاوی ہو سکدا اے جس پاروں اوہناں نے سماجی تنقید دا سہارا لیا، پر نقاداں دا خیال اے کہ
سماجی تنقید اک غیر معیاری تنقید اے۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ”پنجابی ادب دا ارتقاء“ وچ دیا اے کہ:

”پرکھ پڑچول وچ ہمدردانہ تنقید دے بڑے سوہنے تے سچے نمونے
پائے جاندے نیں انج تے ایہدیاں کئی وجہاں ہو سکدیاں نیں پر
اصل وچ اوہناں دی اوہ رجائیت پسندی اے جیہڑی ہر شے دے مثبت
پہلو اتے اکھ رکھدی اے تے اوہناں نوں ہر شے دا اکو یعنی روشن رخ
ای دکھاندی اے ایہو وجہ اے کہ اوہ ہر ادیب تے شاعر نوں ایسے
سلوک دا مستحق سمجھدے نیں۔“ (12)

پروفیسر امجد علی شاکر ہوراں پرکھ پڑچول نوں مکمل تنقیدی پراگہ منن دی تھاں تذکرے تے تنقید
دی وچکار لی لکھت متھیا اے کہ ایہہ لکھت تنقیدی گھٹ شاعراں دا احوال بہتا لگدی اے، اوہ لکھدے
نیں کہ:

”پرکھ پڑچول تنقید دی کتاب وی اے یاں نہیں ایہہ کلاسیکی تے بزرگ
شاعراں دے حال احوال نوں سمیٹ کے پیش کردی اے ایہہ گل تاں

ایس نوں تذکرہ بنا دیندی اے کتے کتے تنقیدی آراء ایس نوں تنقید دا رنگ تے روپ دے دیندیاں نیں۔۔۔ ایس لئی ایہہ کتاب تذکرہ تے تنقید دی درمیانی کڑی کہی جاسکدی اے۔“ (13)

عارف عبدالمتین ہوراں دی لکھت ایہناں ساریاں گلاں دے باوجود اک اُچی تے سچی لکھت اے۔ عارف ہوراں دے تنقیدی شعور دی پختگی، ڈوہنگیائی، وڈیائی تے اوہناں دے سوچن دا نواں انداز پرانیاں سوچاں نوں مٹا کے نویاں سوچاں دی عکاسی کردا اے تے قاری ایہہ سوچن تے مجبور ہو جاندا اے کہ ایہناں سارے شاعراں وچ موجود خوبیاں توں اوہ پہلے کیوں جانو نہیں ہویا۔ عارف عبدالمتین دے ایسے انداز تے اسلوب پاروں ایہہ کتاب پنجابی تنقید دا اک من موہنا تے قیمتی سرمایہ اے۔ ایہہ تنقیدی لکھت آون والے شاعراں تے نقاداں واسطے چانن تے رہنمائی داکم کر رہی اے۔ عصمت اللہ زاہد کتاب ”ادب سمندر“ وچ پرکھ پڑچول بارے دسیا اے کہ :

”عارف عبدالمتین ہوراں دی ایہہ کتاب پنجابی دے تنقیدی ادب وچ اک اچھا بھرواں تے مان یوگ اضافہ اے کہ جیہدے توں آون والے نقاد اکھ نہیں چراسکے بلکہ ایہدے کولوں تنقید دیاں نویاں جہتاں بارے رہنمائی حاصل کرن دے نال نال عارف عبدالمتین ہوراں دی سوجھ سیانف نوں سلامی دیندے رہن گے۔“ (14)

ایسے پاروں ایس کتاب نوں واضح طور تے شہباز ملک ہوراں وی پنجابی تنقید دا پہلا میل پتھر قرار دے دتا۔ (15) عارف عبدالمتین ہوراں دے تنقیدی انداز تے شعور نوں ویکھدیاں سوجھواناں اوہناں نوں پنجابی تنقید دا لئی ایس ایلپٹ وی آکھیا اے۔ (16)

حوالے

- 1- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، (لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، 1987ء)، 525۔
- 2- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، (اسلام آباد: اکادمی ادبیات، 1990ء)، 303۔
- 3- شہباز ملک، ڈاکٹر، گوینہ، (لاہور: تاج بک ڈپو، 1985ء)، 329۔

- 4- اختر جعفری، سید، ڈاکٹر، نویں زاویے، (لاہور: ایپوریم پبلشرز، 1987ء)، 426۔
- 5- عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، (لاہور: اے ون پبلشرز، 1985ء)، 476۔
- 6- اقبال صلاح الدین، لعل دی پنڈ، (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1984ء)، 580۔
- 7- نویں زاویے، 429۔
- 8- لعل دی پنڈ، 583۔
- 9- ادب سمندر، 478۔
- 10- اسلم رانا، ڈاکٹر، حرف حقیقت، (لاہور: عظیم اکیڈمی)، 123۔
- 11- نویں زاویے، 430۔
- 12- پنجابی ادب دا ارتقاء، 303۔
- 13- سعید بھٹا (مرتبہ) سانجھ سُر، (لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1997ء)، 355۔
- 14- ادب سمندر، 479۔
- 15- گوئیٹ، 336۔
- 16- نویں زاویے، 439۔

